

1890-1900 ERMENİ AYAKLANMALARININ ERZİNCAN'A YANSIMALARI VE İLK ERMENİ İSYANLARI

THE REFLECTIONS OF 1890-1900 ARMENIAN REBELLION AND THE FIRST ARMENIAN INCIDENTS IN ERZİNCAN

Nurettin BİROL *

ÖZET: Türklerin Anadolu'ya gelmeleri ile başlayan Türk-Ermeni ilişkileri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra artan milliyetçilik akımını ve büyük devletlerin Osmanlı topraklarını paylaşmak istemeleri neticesinde bozuldu. Ayastefenos ve Berlin Antlaşmasından sonra Ermeni komiteleri Doğu Anadolu'da Altı Vilayette bir Ermenistan kurmak istediler. Bu 6 vilayetten biri de Erzurum ve Erzincan da bu vilayetin bir sancağı idi. Yabancıların yaptığı istatistiklerde ve salnamelerinde Ermeniler Müslümanlardan fazla bir nüfusa sahip değildi. 1880'lerden sonra komiteler Erzincan'da da faaliyetlerini artırmıştı. Önce taraftarlarını çoğaltmak amacıyla yoğun propaganda yaptılar. 1890'lardan itibaren de silahlanmaya başladılar. 1893'lerde Erzincan'da Ermeni kilise, okul ve evlerinde çok miktarda silah ve patlayıcı madde ele geçirildi. 1890-1900 arası başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun muhtelif vilayetlerinde Ermenilerin gösterileri ve Müslüman halkı tahrikleriyle çatışmalarla geçti. 1894, 1895 ve 1896 yıllarında Erzincan merkez ve ilçelerinde Müslüman halk ile Ermeniler arasında şiddetli çatışmalar yaşandı ve neticede çoğunluğu Ermenilerden olmak üzere yaklaşık 1000 civarında insan öldü. Bu çatışmalar önce komitacıların Müslümanlara saldırıları ve tahrikleriyle başlamış, galeyana gelen Müslüman ahali Ermenilere saldırmıştı. Komitacıların istediği de zaten buydu. Sonunda zaptiye birlikleri asayiş sağladı. 1895-96 yıllarında meydana gelen olaylarda ülke genelinde Osmanlı kaynaklarına göre yaklaşık 1.800 Müslüman, 8.700 Ermeni olmak üzere 10.500 ölü ve 4.000'e yakın yaralı vardı. Yabancı konsoloslukların raporlarına göre ise 1896 Şubatında ölü sayısı 40.000 olarak gösterilmişti.

Ermenilerin Gayeleri bir dış müdahaleyi gerçekleştirmekti. Buna rağmen II. Abdülhamit Ruslar ile İngilizleri karşı karşıya getirmiş ve Ermeni Komitelerinin umduğu bütün yabancı müdahale imkânları kesin olarak önlenmiş ve 1. Dünya savaşına kadar geçici de olsa bir barış ortamı sağlanmıştı.

Anahtar sözcükler: Ermeni Komiteleri, Erzincan, Tercan, Kemah, Eğin.

ABSTRACT: The Turkish and Armenian relations that had started with the arrival of Turks in Anatolia deteriorated because of the nationalism movement that gained pace after the Ottoman-Russian War in 1877-1878, and the desire of the big countries to annex the territories of the Ottoman Empire. After the Treaty of San Stefano and the Treaty of Berlin, the Armenian secret organizations wanted to establish an Armenian state in the Eastern Anatolia territory covering six cities. One of these six cities was Erzurum, and Erzincan was a district of Erzurum at that time. According to the statistics and the yearbooks created by the foreigners, Armenians did not have a larger population than Muslims. After the 1880s, secret organizations increased their activities in Erzincan, as well. First, they propagated their ideas to increase their supporters. With the beginning of the 1890s, these secret organizations began to be armed with weapons. In 1893, so many weapons and explosives were captured in Armenian churches, schools and houses in Erzincan. During the period from 1890 to 1900, particularly Istanbul and other various cities in Anatolia witnessed Armenian protests, provocations against Muslims, and skirmishes. In 1894, 1895 and 1896, there happened some serious skirmishes between the Muslims and the Armenians in the city center of Erzincan and its districts, and consequently, approximately 1000 people, most of whom were Armenian, died. These conflicts started first with the Armenian secret organizations' provocations against and attacks to Muslims, and then continued with Muslims' attacks to Armenians. In fact, this was what the secret organizations aimed for. Finally, the police force suppressed the conflicts. According to the

* Yrd.Doç Dr. Erzincan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Böl. Sosyal Bilg. Eğt. ABD.
e-posta: nbirol@erzincan.edu.tr

Ottoman archives, in the incidents occurred during 1895 and 1896, 10.500 people died, approximately 1.800 of whom were Muslims and 8.700 were Armenians, and about 4.000 people were injured. However, according to foreign consulate reports, the death toll in the February of 1896 was reported as 40.000. The purpose of the Armenians was to trigger an outside intervention. However, Abdulhamit II was able to have Russia and Britain come face to face, prevented the possibility of a foreign intervention which Armenian secret organizations hoped for, and achieved a temporary, peaceful environment until World War I.

Keywords: Armenian Secret Organizations, Erzincan, Tercan, Kemah, Egin.

1. GİRİŞ

Müslüman Türkler ile Ermeniler arasındaki ilk ilişkiler Henüz Selçuklu Devleti teşekkül etmeden evvel Çağrı Bey'in keşif yapmak ve ganimet toplamak amacıyla Doğu Anadolu'ya gelmesiyle başlamıştır. Çağrı Bey'in 1018-1021 tarihleri arasında Anadolu'yu keşif için yaptığı sefer esnasında Bizans'a bağlı olarak Van'da Vaspuragan ve Kars'ta Ani Ermeni krallıkları bulunuyordu. Bu iki devlet, İslâm devletleri ile Bizans arasında tampon bölgeyi oluşturuyordu. Çağrı Bey bu iki devlet ile yaptığı savaşları 3.000 kişilik küçük ordusu ile mağlup etmeyi başarmıştı¹. Devletin kuruluşundan sonra Tuğrul Bey Doğu Anadolu bölgesinin önemli şehirlerini ele geçirmeye başladı. Alparslan zamanında ise ünlü Malazgirt Savaşı yapıldı. Ancak Malazgirt Savaşı öncesinde yukarıda bahsedilen Ermeni krallıkları mevcut değildi. Zira Bizans siyasi ve mezhep birliği uğruna Ermenileri feda etmiş adı geçen krallıklara son vermiş ve direnen Ermenileri de Anadolu'nun muhtelif vilâyetlerine sürgün etmişti². Bundan dolayı Anadolu'nun fethi esnasında Ermeniler Bizans'tan intikam almak için Türk ordularının ilerleyişine seyirci kalmış, hatta zaman zaman yardım dahi etmişlerdi. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluş devrinde Ermeniler, çoğunlukla Doğu Anadolu ve Kafkasya'da gruplar halinde dağınık olarak yaşıyorlardı³.

Anadolu Selçukluları döneminde Türk-Ermeni ilişkilerinde Moğol istilasına kadar bir problem gözüküyor. Ancak 1243 Köseadağ mağlubiyetinden sonra bunu fırsat bilen Ermeniler İlhanlıların desteğiyle Fırat havzası ve Çukurova merkezli krallıklar kurmaya ve Selçuklularla mücadele etmeye başladılar. Ancak bu küçük Ermeni krallıkları uzun ömürlü olamadı⁴.

Moğol istilası sebebiyle Anadolu'ya kalabalık kitleler halinde gelen Türkmenler Anadolu'nun demografik yapısını Türkler lehine değiştirdiler. İşte Osmanlı Cihan Devleti bu potansiyel üzerinde inşa edildi.

Osmanlı Devleti döneminde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına kadar bir Ermeni meselesi mevcut değildi⁵. Millet-i Sadıka olarak bilinen Ermeniler Kendilerine tanınan haklardan faydalanarak Anadolu'nun hemen her yerine dağılmışlardı⁶. Sanat ve ticaretle uğraştıklarından dolayı halkın zengin ve itibarlı sınıfını meydana getiriyorlardı⁷. Dinî yönden hiçbir baskı görmeyen Ermeniler, hayatî konularda da her hangi bir baskıya maruz bırakılmamış, aile ve iş hayatı, ticaret, mülk ve servet edinme, devlet memuriyetlerine girmede devlet desteği görmüşlerdir. Mabeyn-i Hümayun'da, Hazine-i Hassa'da ve Babiâli'de pek çok Ermeni bürokrati mevcuttu⁸.

¹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971. s. 14-15

² Ahmet Toksoy, "1018-1071 Yılları Arasında Selçuklu Bizans İlişkileri ve Ermeniler" *Yeni Türkiye* S.60 C.I Ermeni Meselesi Özel Sayısı Ankara 2014 s.268-271

³ Ergün Öz Akçora- Mehmet Kaya; "Ermeni Komitelerinin Anadolu'da Çıkardıkları İsyenlar (1878-1905), " *Yeni Türkiye* S.60 C.III Ermeni Meselesi Özel Sayısı Ankara 2014 s.1889

⁴ O. Turan, 1971. s.450-548

⁵ Ertuğrul Zekai Ökte, *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi I*, İstanbul 1989, s. XIV

⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara 1983. s. 126.

⁷ General Mayewski, *Van Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiği*, İstanbul 1330, s. 121.

⁸ Osman Nuri, *Adülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı III*, İstanbul 1327, s. 820.

XIX. yüzyıldan itibaren bilhassa Çarlık Rusya'sının desteğiyle Balkanlarda gelişen milliyetçilik hareketlerini büyük devletler Osmanlı Devleti'ni parçalamak için bir vasıta olarak kullanılmaya başlandılar. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşından sonra imzalanan Ayastefanos Mütarekesi ve Berlin Anlaşmaları Ermeniler hakkında aşağıdaki hükümleri ihtiva ediyordu:

Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi: “*Ermenistan'da Rusya'nın taht-ı istilasında bulunup Devlet-i Aliyye'ye iadesi lâzım gelen mahallerin tahliyesi oralarca devleteynin münasabâ-ı hasenesini muzır karışıklıklara mahal verileceğinden, Devlet-i Aliyye, Ermenilerin meskûn bulunduğu eyâletlerde, menâfi-i mahalliyenin icâb ettiği ıslahat ve te'sisaâtı bilâ ifâte-i vakt icra etmeği ve Ermenilerin, Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini istihsal etmeği taahhüt eder.*”

Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi: “*Babâli, ahâlîsi Ermeni bulunan eyâlatta ihtiyacât-ı mahalliyenin icab ettiği ıslâhâtı bilâ-tehir icra ve Ermenilerin, Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüt eder ve ara sıra bu babda ittihaz duracak tedâbiri, devletlere tebliğ edeceğinden, düvel-i müşarüleyhin, tedâbir-i mezkûrenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir*”⁹.

Ayastefanos Mütarekesi ve sonrasında Ermeni Patriği ve Taşnak, Hınçak cemiyetleri koordineli hareket ederek Osmanlı toprakları üzerinde bir Ermenistan kurma mücadelesine giriştiler. Bu yüzden Ermenilerin yoğun olduğu bütün şehirlerde ve özellikle Berlin Antlaşmasıyla ıslahat yapılması kararlaştırılan vilayet-i sitte (Altı Vilâyet)'te¹⁰ çalışmalarını hızlandırdılar. Ermeni kaynaklarında 6 Ermeni Vilâyeti diye bahsedilen ve Ermeni Devletine katmak istedikleri bu bölgelerden biri de Erzurum Vilâyeti idi. O tarihlerde Erzincan bu vilayetin bir sancağını meydana getiriyordu. Ancak Anadolu'nun hiçbir vilâyetinde Ermeniler sayıca Müslümanlardan fazla bir nüfusa sahip değildi¹¹. Yabancıların yaptığı istatistiklerde ve Vilâyet salnamelerinde bunu açıkça görüyoruz¹². Osmanlı Devleti'nin 1897 yılı istatistiğine göre 6 vilayette Müslüman nüfus: 2.509.048, Ermeni nüfus ise: 521.624 Ortodoks, 26.546 Katolik ve 18.097 Protestan olmak üzere toplam 566.267 kişi idi. Erzincan Sancağında ise Müslüman nüfus: 99.960, Ermeni nüfus ise 22.364 kişi idi¹³. Görüldüğü gibi ne Erzincan'da ne 6 vilayette nede ülke genelinde Ermeniler Müslümanlardan fazla nüfusa sahip değillerdi.

2. ERZİNCAN ERMENİLERİNİN İSYAN HAZIRLIKLARI

XIX. yüzyılın son çeyreğindeki Erzincan Sancağının sınırları ile, günümüzdeki sınırları ve ilçeleri farklıdır. O tarihlerde Erzincan Sancağı, Erzurum Vilâyetine bağlı idi. XIX.yüzyılın sonlarında zaman zaman ilçelerin sayısı değişmiş, Tercan Erzurum'a, Eğin (şimdiki Kemaliye) Elazığ'a bağlanmış, sonra tekrar Erzincan'a dahil edilmişti. Tercan ise cumhuriyet döneminde Erzincan'a bağlanmıştır. Buna karşılık zaman zaman Pülümür, Kelkit Erzincan'a bağlanmış sonra ayrılmıştı¹⁴.

⁹ *Berlin Kongresi*, Matbaayı Amire, H. 1298, s. 271–282; Osman Nuri, *III*, s. 818–819; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*. Haz. İsmet Miroğlu. İstanbul 1983 s.578,579...697., Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)* İstanbul 2007 s.516-532

¹⁰ Adı geçen altı vilâyet (Erzurum, Diyarbakır, Bitlis, Van, Elazığ ve Sivas)

¹¹ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987, s. 28.

¹² Mehmet Törehan Serdar, “Vilâyet-i Sitte” Yeni Türkiye Ermeni meselesi özel sayısı 62 C.III Ankara 2014. S.2160-2161; Abdulkadir Gül, Salim Gökçen, *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebler Meselesi*, Ankara 2010 s.36-66

¹³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri* (çev.Bahar Tırnakçı) İstanbul 2003 s. 233

¹⁴ Abdulkadir Gül, Adem Başbüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlıdan Cumhuriyete Erzincan Kazası)* Erzurum 2011, s.49-51

1880'lerden sonra arşiv vesikalarından öğrendiğimize göre Ermeni komiteleri, Ermenilerin yoğun olduğu bütün şehirlerde olduğu gibi Erzincan'da da faaliyetlerini artırmıştı. Önce taraftarlarını çoğaltmak maksadıyla propaganda faaliyetlerine ağırlık vermiş, yazılı basın vasıtasıyla komitacılar yoğun faaliyetlere girişmişti. Bu faaliyetlerin icrasında ise Ermeni Patrikhanesine bağlı kiliselerdeki papazlardan bazılarının ve Ermeni mekteplerindeki Ermeni eğitimcilerinden de Ermeni komitalarının elde ettiği bazı adamlarının faaliyet göstermeye başladıklarını belgelerden anlıyoruz.

Eğın, Kemah, Refahiye, Tercan ve Erzincan'da bu faaliyetleri yoğun olarak görmekteyiz. Bu tarihlerde Eğın (Kemaliye) Mamüratü'l Aziz (Elazığ), Tercan da Erzurum vilayetine bağlı idi. Osmanlı devlet adamları Erzincan'daki bu çalışmalarını adım adım takip ettiklerini belgelerden anlıyoruz. Mesela; 26 Nisan 1896 tarihinde "*Kemah civarında bulunan bir Ermeni Manastırı papazının köy köy dolaşarak halkı isyana teşvik etmekte olduğu bildirilerek gerekli tedbirlerin alınması tavsiye edilmişti*"¹⁵. Başka bir belgede ise 28 Mayıs 1888 tarihine Dâhiliye Nezaretine gönderilen evrakta özetle "*Kemah'ta bir Protestan okuluna giderken şüphe üzerine yakalanan Sinbad adlı şahsın öğretmeni Abraham Seklimyan'ın ellerindeki evraktan Ermenileri tahrike çalışan fesatçılardan olduğu anlaşıldığından haklarında nasıl muamele yapılacağı*" sorulmuştu¹⁶. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti "*bu şahsın Ermenileri tahrike çalışan fesat grubundan olduğunun tespit edildiğini ve gereken tahkikatın yapılmasını istemişti*"¹⁷.

1856 tarihli Islahat Fermanının getirdiği hükme göre, azınlıklar cemaat olarak okullar açma ve geliştirmeye izinli sayıldılar¹⁸. Fermana, yeniden yapılacak kilise, hastane, okul ve mezarlıklar için ruhsat alınması hükmü bulunmasına rağmen okulların açılışında buna uyulmadığı, bazı hallerde okullar açıldıktan sonra ruhsat istendiği bilinmektedir¹⁹.

Misyoner teşkilatlarınca açılan okullar; Katolik okulları, Protestan okulları ve Ortodoks okulları şeklinde gruplandırılabilirler. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Gayr-i Müslimlerden Katoliklerin hamisi Fransa ve Avusturya, Ortodokslarınki Rusya, Protestanların hamisi ise İngiltere ve Amerika idi²⁰.

XIX. Yüzyılın sonlarına doğru Rusya'nın Ermeni politikasında önemli değişiklikler olmuştu. İngiltere, Fransa ve Amerika'nın Ermeniler ile yakinen ilgilenmesini Rusya kendi çıkarları için tehlikeli görmeye başlamıştı. Zira Kendi eseri olan Romanya ve Bulgaristan gibi yeni Balkan peyklerinin hemen nankörlüğe başlayıp kendisinden yüz çevirdiklerini ve bu suretle kendisi için artık Balkanlar üzerinden Akdeniz'e inmek imkânı kalmadığını gören Rusya, aynı hatayı Anadolu'da da tekrarlayıp günün birinde o taraftan da yolunu kesebilecek bir Ermenistan teşkilini tehlikeli görmeye başlamış ve hatta Rus Hariciye Nâzırı Prens Lobanof işte bundan dolayı: "*Biz garptaki hatamızı şarkta da tekrar etmeyeceğimiz için bir Ermeni Bulgaristan'ı istemeyiz*" demekte tereddüt etmemişti²¹. Bu bakımdan Doğu'da da aynı hataya düşmek istemeyen Rusya Ermenilerden desteğini çekmişti.

Neticede görüldüğü gibi Ermeni Meselesi Ermenilerin değil, Osmanlı Devleti üzerinde çıkarları çarpışan iki büyük devletin Rusya ve İngiltere'nin tahrikleriyle ortaya çıkmıştır. Ermeniler de bu devletlerin emperyalist emellerini tatmin için bir vasıta, bir piyon haline gelmişlerdir²².

¹⁵ BOA., Y.PRK.ASK 45/96

¹⁶ BOA., DH.MKT. 1509/111

¹⁷ BOA., DH.MKT. 1512/67

¹⁸ Yahya Akyüz Türk Eğitim Tarihi. İstanbul. 1997. s. 151.

¹⁹ İlnur Polat Haydaroglu, Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, Ankara 1990, s. 137.

²⁰ Hidayet Vahapoğlu, Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar. İstanbul 1992 s. 103.

²¹ B. Kodaman, 1987, s. 28.

²² E. Ö. Akçora- M. Kaya; 2014 s.1891

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı topraklarındaki yabancı okullarda hızlı bir artış görüldü.²³ Yani sadece Fransızların okullarındaki artış yedi senede yüzde yüz elli civarında olmuştu. Zühtü Paşa'nın raporuna göre; 4.547 tane azınlık okulu vardı. Bunun 498'i ruhsatlı, geriye kalan 4.049'u ise ruhsatsız, idi.²⁴

Ülkemiz ve Yakın Doğu, çeşitli adlar altında (din adamı, öğretmen, teknisyen, doktor, barış gönüllüsü... vb.) gelen Amerikan misyonerleriyle doldu²⁵. Misyonerler gerek Ermeni Komitelerinin kuruluşlarında, gerek isyanların çıkmasında önemli rol oynamaktaydılar. Nitekim isyanların çıkmasından önce veya isyanlardan sonra vilâyetlerden Babiâli'ye gelen raporlarda, misyonerlerin faaliyetlerinden geniş şekilde söz ediliyordu²⁶. Kısaca Anadolu'daki misyonerler, siyasî ajanların birer haber toplama elemanı gibi hareket ediyorlardı²⁷.

Anadolu'da Misyoner faaliyetler gösteren kuruluşların en önemlileri Amerikalılar tarafından açıldı.²⁸ 1845'de Amerikalıların 34 misyoneri, 7 okulu ve 135 öğrencisi varken; bu sayı 1900'de 153 misyoner, 425 okul ve 23.040 öğrenciye ulaşmıştı²⁹. 1870-1900 arasında kapsayan 30 yıl içinde Anadolu'daki Amerikan misyoner eğitimi, nicelik ve nitelik olarak bir hayli gelişti ve okul sayısı açısından % 72. Öğrenci sayısı açısından ise % 157'lik bir artış gösterdi³⁰. Daha sonraki yıllarda bu sayı daha da arttı. Amerikan misyonerleri, gündüzlü okullarında 27.000 ve yatılı okullarında 35.000 öğrenciyi okutmaktaydılar³¹. Yukarıda adı geçen Kemah Ermeni Protestan mektebi de Amerika ve İngiltere tarafından destekleniyordu.

Ermeni Kiliseleri ise 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı mağlubiyetinden beri önce Rusya, sonrada Fransa, İngiltere ve Amerika ajanları ile sürekli işbirliği halinde çalışarak Ermeni halkını devlete karşı isyana hazırlıyorlardı.

Propaganda çalışmalarından sonra özellikle 1890'lardan itibaren silahlanmaya başladılar. Sultan Abdülhamit İngiltere, Fransa ve Amerika başta olmak üzere yurt dışında kurulan Ermeni komitelerinin ülke içinde başlattığı faaliyetlere karşı sıkı bir kontrol mekanizması kurmuş, yakından takip ettiği ve şüphelendiği herkesin evini ve üzerini aratmaya başlamıştı. Bu aramalarda özellikle 1893'lerde Erzincan'da Ermenilere ait kilise, okul ve evlerde çok miktarda silah ve patlayıcı madde ele geçirildi³².

3. ERZİNCAN'DAKİ İLK ERMENİ İSYANLARI

İlk Ermeni Ayaklanması, 20 Haziran 1890 tarihinde Erzurum'da çıktı. Ermenilerin Rusya'dan getirdikleri silahları Sansaryan Ermeni Okulu'nda ve kiliselerinde sakladıkları istihbaratı üzerine Ermeni okullarıyla kiliselerin aranması emredildi. Ermeniler, bunu önceden haber alarak silahları ve diğer suç unsurlarını saklayıp direnmeye karar verdiler. Polis ve jandarma arama için geldiklerinde ise ateşle karşılık verdiler. İlk çatışmada bir subay, bir polis ve iki asker şehit oldu. Daha sonra Ermeniler tarafından dükkânlar kapandı, çanlar çalınmadı ve ayinler yasak edildi. Böylece Ermeniler isyana hazır hale getirildi. Ermeniler üç-dört gün

²³ Adnan Şişman, "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler" Türkler. C.14, Ankara 2002. s. 175

²⁴ Necmettin Tozlu, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Ankara 1991. s.76,78.

²⁵ N. Tozlu, 1991. s. 72. (Geniş bilgi için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, XIX. yy.'da Amerikan Misyoner Okulları. İstanbul 1989)

²⁶ Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi, 1878-1897, İstanbul 1984. s. 100.

²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, XXVII, İstanbul 1991, s. XXXIV.

²⁸ Bilal Şimşir, "Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilayeti" Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri. Sivas 1986. S. 78-79., Ayten Sezer, Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938). Ankara 1999. s. 8.

²⁹ İ.P. Haydaroğlu, 1990, s. 101.

³⁰ U.Kocabaşoğlu, 1989. s.156.

³¹ N. Tozlu, 1991, s.76,78.

³² BOA.,DH.MKT. 429/77, Y.PRK.UM. 35/34

evlerine gitmediler. Mezarlıklarda ve kiliselerde beklediler. Olayları yatıştırmak isteyen Ermeni ileri gelenleri dövüldü. Hükümetin, emrini dinlemedikleri gibi askerlere ateş açtılar ve iki eri daha şehit ettiler. İki taraf arasında iki saat kadar bir çarpışma oldu. Ertesi gün konsoloslar şehri gezerek, İki taraftan yüzden fazla ölü, üç yüze yakın yaralı tespit ettiler. Sonuçta olaylar bastırıldı.³³

Bu olaydan iki gün sonra 22 Haziran 1890'da Ermeni Komitelerinin ayaklanma teşebbüsleri Erzurum Vilayetine bağlı Erzincan Sancağında sirayet etti. Erzincan Ermenileri dükkânları yağmalamaya ve gösteriler yapmaya başladılar. Askerler olaylara müdahale etmeye başlayınca da askerle çatışmaya giriştiler. Bu arada ayaklanma teşebbüsü bastırıldı askerlerden birkaç şehit ve onlarca da Ermeni öldü³⁴. Bu olay Erzincan'da 1915 tehcir hadisesine kadar devam edecek olan Ermeni ayaklanmalarının ilk ciddi teşebbüsü olarak tarihe geçti.

1891 yılında Kuruçay kazasına bağlı Armudan bucağında bir olay meydana geldi. Burası, Ermenilerin karargâh yaptıkları Divriği'ye bağlı Pingan köyüne yakın olduğundan Çeteciler, kendilerine karşı çıkan Aharon adında bir dava vekilini öldürmeye karar verdiler. Komitenin kararını Büyük Armudan halkından İlbisoğullarından üç komiteci yerine getirdi. Kuruçay Kaymakamı Ahmet Bey, aynı köyden Ömer Pehlivan'ı gerçeği araştırmakla görevlendirildi. Ancak, gizli görevi Ermeniler tarafından öğrenilen Ömer Pehlivan, bir Ermeni'nin evinde düzenlenen bir ziyafette feci şekilde öldürüldü. Cesedi de evinin bacasının yanına getirilip üzerine gazyağı dökülerek yakıldı³⁵. Ayrıca, cinayeti mahalli hükümete ihbar eden Serkis ile oğlu yine aynı çete mensupları tarafından öldürüldüğü gibi, Hüseyin adlı bir bekçi de yaralandı. Kısa bir süre sonra, olaylarla ilgisi olan Papas Karabet, Kiragos, Abkar, Iranus, Teohari, Kırkor, Kigork, Manuel, Sahak, Agop, Mıgırdıç, Kazar, Vartan, Agik, Minas ve Moşeh isimli on altı kişi³⁶ silahlarıyla birlikte ele geçirilerek mahkemeye sevk edildiler³⁷.

Ermenilerin Erzurum, Erzincan ayaklanma teşebbüslerinin amacı Müslümanları tahrik ederek çok sayıda Ermeni'nin öldürmesini sağlayarak Avrupa devletlerinin müdahalesine zemin hazırlayarak Ermenileri bağımsızlığa götürmektir. Ancak Ermeniler, Erzurum'daki ayaklanmanın Avrupa Devletleri'ni hesapladıkları ölçüde ilgilendirmediğini anlayınca İstanbul'da bir gösteri yapmaya karar verdiler. 15 Temmuz 1890 tarihinde yapılan Kumkapı Ermeni Ayaklanmasını Hınçak Komitesi düzenledi. Neticede Ermeniler dağıtıldı ve olaylar genişlemeden bastırıldı ve Ermeniler yapmak istediklerini yapamadıkları gibi, Avrupa'dan bekledikleri müdahale gerçekleşmedi. Elebaşları yakalanıp 20 Ağustosta idama, diğerleri çeşitli cezalara çarptırıldı. Abdülhamid idam cezasını müebbet hapse çevirdi³⁸.

II. Abdülhamid, 1891 yılı başlarında Ermeniler için umumi bir af ilân etti. Tutuklu Ermeniler bir daha böyle hareketlere karışmama yemini ettirilerek serbest bırakıldılar.³⁹ Böylece Devlet-i Âli bir barış ve çözüm süreci başlatmak istiyordu. Ancak, Osmanlı Devleti, bu şekilde iyi niyet göstermesine rağmen komitelerin faaliyetlerini de adım adım izleyerek gereken sert tedbirleri de alıyordu. Çünkü komiteler yok edilmemiş ve gayelerinden de vazgeçmemişlerdi.

³³ Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976 s. 191, Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.s.458 459; Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekâbette Ermeni Sorununun Kökenleri. (1878–1918)* İstanbul 1987. s. 34–35; E. Z. Ökte, 1989, s. XXII.

³⁴ BOA., Y.PRK.ASK. 62/108

³⁵ Ali Kemal, *Erzincan*, İstanbul 1992, s.89

³⁶ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*. I Ankara 1994, s. 15

³⁷ Cengiz Çakaloğlu, "Erzincan ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890-1896)" A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi Sayı:13 Erzurum. 1999 s.299-300

³⁸ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*. Ankara 1983. s. 143.

³⁹ K. Gürün, 1983, s. 144–145.

Nitekim 4 Kasım 1892 tarihinde Erzincan'daki komite sempatanlarına ait hanelere baskınlar düzenlendi ve aramalarda çok miktarda silah ve cephane ele geçirildi⁴⁰.

Erzincan çevresinde faaliyet gösteren çete başlarından birisi de, Rupen adlı bir Ermeni idi. Rupen ve çetesi Kemah'a bağlı Garni köyünün üst tarafındaki yüksek ve sarp dağda bulunan Çanlı Manastır'ını karargâh haline getirmişler ve Türklere sarkıntılığa başlamışlardı. Rupen çetesinin saldırılarından biri de, 1894 yılında meydana geldi. Malatya'ya gitmekte olan askeri kaymakamlardan Reşit Bey'in yolunu kesen çete mensupları kendisini kaçırdıkları gibi, emrindeki çavuşu da öldürdüler. Ağa isimli birinin durumu bildirmesiyle mahalli hükümet durumdan haberdar oldu. Çetenin karargâhı Çanlı Manastır kuşatılarak Reşit Bey kurtarıldığı gibi, çetenin bütün üyeleri de ele geçirildi. Rupen ve adamları Erzincan'da yapılan yargılama sonucunda idam edildiler. Reşit Bey'in kurtarılmasında rolü olan Ağa ise, daha sonra davetine uyduğu Erzincan'da bir Ermeni'nin evinde öldürüldü⁴¹.

Bütün bu başarılı tedbirlere rağmen bölgedeki Ermeni faaliyetlerinin devam ettiği görülmektedir. Nitekim, Armudanlı Hacı Kalost ve arkadaşları Zakar ve Eğinli Kokakçıyan Sahak ve Canik isimli kişiler kırlarda ve dağlarda eşkıyalık yapıyorlardı. Adı geçen çete mensupları 1895 Ağustosunda Refahiye Kaymakamının yolunu keserek mal ve eşyasını gasp ettiler⁴².

Osmanlı Devleti'nin bu iyi niyeti beklenen sonucu vermediği gibi Avrupalı devletlerin kışkırtmaları ve Ermeni komitelerinin çalışmalarıyla 1892-1895 arasında Ayaklanma hareketlerini Anadolu'nun her tarafına yaymaya başladılar. 1893 yılında Merzifon, Tokat, Yozgat ve 1894'de Sason'da ayaklandılar⁴³. Bu ayaklanmaların bastırılmasına rağmen Ermenilerin silahlanmaya devam ettiğini görüyoruz. Nitekim 17 Eylül 1895 tarihinde dâhiliye Nazırlığına gönderilen yazıda Erzincan'daki Ermenilerin çok miktarda silah satın almakta oldukları, özellikle Avrupa yapısı tüfek, tabanca ve mermi depoladıklarının tespit edildiğini bunların önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmişti⁴⁴. 1895 yılı ekim ayı başlarından itibaren Erzincan'da Ermeni komiteleri halkı isyana hazır hale getirmek için çalışmalarına hız verdi. IV. ordunun merkezi olan Erzincan'dan Babalı'ye gönderilen yazıda "cephaneliklere gece saldırı hazırlığı olduğu ve çıkabilecek olayları önleyebilmek için Erzincan merkezine asker takviyesi yapılması istenmişti⁴⁵.

1890-1900 arası sadece Erzincan değil, başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun muhtelif vilayetlerinde Ermenilerin gösterileri ve Müslüman halkı tahrikleriyle Çatışmalarla geçti. 1894, 1895 ve 1896 yıllarında Erzincan merkez ve ilçelerinde Müslüman halk ile Ermeniler arasında şiddetli çatışmalar yaşandı.

Erzincan'da günümüzde olduğu gibi Pazartesi günü pazar kuruluyordu. Ermeni komiteleri şehrin kalabalık olduğu bir günde karışıklık çıkarmayı planladılar. 21 Ekim 1895 Pazartesi gününü eylem günü olarak tespit ettiler. Belirtilen günde herkes alışverişiyle meşgul iken saat üç civarında Buğday Meydanında bir imam, Ermeni fedailer tarafından başına kurşun sıkılmak suretiyle öldürüldü. Aynı anda diğer fedailer de harekete geçerek çeşitli yerlerde kurşun atmaya başladılar. Bu sırada Müslümanlardan bazıları öldü veya yaralandı⁴⁶. Silahsız ve hazırlıksız yakalanan pazardaki Müslümanlar satmak için pazara getirmiş oldukları sepet sopalılarıyla kendilerini korumaya çalıştılar. Ermeni fedailer, devriye gezen askerlere ve karışıklık üzerine

⁴⁰ BOA., Y.PRK. UM. 25/72

⁴¹ Ali Kemali, 1992, s. 90-91

⁴² H. Nazım Paşa, 1994, s. 15

⁴³ Nurettin Birol, "1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rıfat Paşa" Yeni Türkiye S.60 C.III Ermeni Meselesi Özel Sayısı Ankara 2014 s.2071-2088

⁴⁴ BOA. DH.MKT.429/77 – DH.MKT. 437/20

⁴⁵ BOA., Y. MTV. 129/70

⁴⁶ BOA.,Y.HUS. 338/17

dışarıya çıkan IV. Ordu Komutanı Müşir Mehmed Zeki Paşa'ya da ateş açtılar⁴⁷. Ahalinin heyecana gelmesi ile şehirde büyük bir karışıklık çıktı. Asker ve zaptiye tarafından karışıklığın önüne geçilmesi için büyük gayret sarf edilmişse de, Ermenilerin toplandıkları sokaklardan ve evlerinin damlarından ve pencerelerinden ateşe devam etmelerinden dolayı olaylar ancak bir-iki saat sonra kontrol altına alınabildi. Diğer yandan bazı Ermeniler Erzincan köylerine saldırarak bir hayli hayvan ve eşya gasp ettiler. Amaçları köylerde de olay çıkarmak olduğundan buna meydan verilmeden icap eden yerlere süvari müfrezeleri çıkarıldı⁴⁸. Sonradan yapılan incelemelerde, Ermenilerin köylerde de büyük hazırlıklar yaptıkları anlaşılmıştır. Mesela, Mitini köyünde Ermenilerin evlerinin üzerinde mazgal siper ve metrisler ile bir damdan bir dama kolaylıkla geçmek için köprü gibi geçiş vasıtaları tesis ettikleri görülmüştür⁴⁹.

Erzincan'da Ermenilerin Müslümanlara silahlı saldırıları sonucu çıkan kavgada Ermenilerden 50, Müslümanlardan 5 kişi ölmüştür⁵⁰. Bu olaydan iki gün sonra 23 Ekim 1895'te çıkan başka bir kavgada Müslümanlardan 5 Ermenilerden 6 maktul bulunduğu bildirilmişti⁵¹. Bir hafta sonra Ermenilerin çıkardığı bir başka olay ile beraber ölü ve yaralı sayısı Ermenilerden 111 ölü 157 yaralı, Müslümanlardan ise 10 ölü 107 yaralı olduğu kaydedilmişti⁵².

Bu çatışmalar önce Ermeni komitacıların Müslümanlara silahla saldırarak tahrikleriyle başlamış halk galeyana getirilmiş, galeyana gelen Müslüman ahalide Ermenilere saldırmıştı. Komitacıların istediği de zaten buydu. Sonunda zaptiye birlikleri asayişi sağladı.

Şehir merkezindeki karışıklığın önüne geçilmiş olmakla birlikte, ulema, müderris ve eşraftan on üç önde gelen Erzincanlının Babialî'ye çekmiş oldukları 23 Ekim 1895 tarihli bir telgraftan gerginliğin ertesi gün de devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu telgrafta yer alan metnin bir kısmı sadeleştirilmiş olarak şöyledir " ... Bunların türlü hayâsızlıklarını ve kötülüklerini derhal mahva kadir isek de Padişahımız ve Hükümetimize olan bağlılığımızdan dolayı şimdiye kadar bunların türlü hakaretlerine tahammül ettik. Fakat kötülükleri artık tahammülün dışına çıktı. Ermenilerin silahları toplanmaz ve cemiyetleri dağıtılmaz ise, hem onlar mutlak bir fenalık çıkarır ve hem de zaten galeyanda bulunan Müslümanlar bir kat daha heyecana gelerek içimizdeki bazı cahiller intikam almaya kalkarsa maazallah büyük bir karışıklık çıkar...⁵³ " ifadeleri, olaylar sarasında Müslümanların tavrını göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir⁵⁴.

Diğer yandan, Erzincan'daki karışıktan istifade eden Dersimli bazı eşkıya grupları Erzincan köylerine çeşitli saldırılar yapmaya başladılar. Bu sırada Erzincan Mutasarrıflığı görevinde bulunan Namık Paşa, Erzurum Valisi Rauf Paşa aracılığıyla Babialî'ye müracaat ederek, halkın heyecanının yatıştırılmasına en acil çare olarak Erzincan ve bağlı yerlerde sıkıyönetim ilan edilmesi teklifinde bulundu. Anadolu Islahatı Müfettişi Müşir Ahmed Şakir Paşa da, aynı görüşteydi⁵⁵. Ancak, olayların perde arkasındaki isimlerden biri olan Erzincan Marhassa Vekili Kigork⁵⁶ ve bazı Ermeni önde gelenlerinin mahalli hükümete giderek itaat ve bağlılıklarını bildirmeleri üzerine sıkıyönetim ilanından vazgeçildi⁵⁷. Bununla beraber, Ordu Komutanı Müşir Mehmed Zeki Paşa'nın teklifleri doğrultusunda, 25 Ekim 1895'te süvari

⁴⁷ BOA.,Y. MTV. 130/37

⁴⁸ BOA.,Y.HUS. 338/17

⁴⁹ C. Çakaloğlu, 1999 s.301

⁵⁰ H. Nazım Paşa, 1994, s. 96; M. Hocaoğlu,1976, s. 281.

⁵¹ BOA., Y.A.HUS. 338/19

⁵² H. Nazım Paşa, 1994, s. 171; M. Hocaoğlu,1976, s. 288.

⁵³ BOA., Y.MTV. 130/37

⁵⁴ C. Çakaloğlu, 1999 s.302

⁵⁵ BOA., Y.HUS. 338/35

⁵⁶ BOA., M.V. 85/125

⁵⁷ BOA., İ. HUS. 1313 Ca /1

alaylarının hayvan eksikliklerinin tamamlanması için bir Padişah iradesi çıktı⁵⁸. Şehirdeki jandarmaların yetersizliğinden dolayı, geçici olarak 150 jandarma istihdam edildi⁵⁹.

Ermenilerin çıkardıkları olayların gittikçe yayılmasını önlemek ve Berlin Anlaşmasının ıslahat ile ilgili maddelerini yürürlüğe koymak maksadıyla 1895-1896 yıllarında Müşir Ahmet Şakir Paşa Anadolu Islahatı Müfettişi olarak görevlendirildi Erzincan'ın da dahil olduğu vilayetlerde incelemeler yaparak bölgenin ıslahı, refah düzeyinin yükseltilmesi ve gelirlerinin artırılması maksadıyla tarafsız kararlar alması ve özel olarak Ermeniler lehine tavır sergilememesi Ermenilerin tepkilerine yol açtı ve Paşa'yı protesto ettiler⁶⁰

Erzincan'daki bu olayların yanı sıra, Erzincan'a bağlı kazalarda da Ermeniler tarafından çeşitli olaylar tertiplendi. 11 Ekim 1895 tarihinde Refahiye'de bir olay meydana geldi. Devriye gezen 7-8 zaptiye erine bir grup Ermeni eşkıyası tarafından ateş açılması ve zaptiyelerden Ali Onbaşı'nın bacağında yaralanması Refahiye'deki karışlığın sebebi oldu⁶¹. Bu olay sırasında Müslümanlardan 1 kişi öldü ve 16 kişi yaralandı. Ermenilerden ise 18 kişi öldü⁶². Diğer taraftan 24 Ekim 1895'te Refahiye'deki Rum ahali tarafından Sadarete çekilen bir telgrafta, 400 kadar Ermeni eşkıyasının Refahiye'ye bağlı bir köyde bir Rum manastırını basıp Rumları katliama başladıkları şeklinde bir şikâyet olmuşsa da, yapılan incelemeler sonunda bunun asılsız olduğu anlaşıldı⁶³.

21 Kasım 1895'te Tercan'a bağlı Mans köyü (şimdiki Çayırılı ilçesi) Müslümanları öşürden Ziraat Bankası'na ait hisseyi Tercan'a götürürlerken Ermeni eşkıyası tarafından dövülmeleri ve soyulmaları, yine Tercan'a bağlı Tirnik köyünde 20 silahlı Ermeni eşkıyasının Hedikli aşiretinin ileri gelenlerinden birkaçına hücum ederek yaralamaları gibi olaylar yüzünden Tercan ilçesi merkezinde de büyük bir karışıklık çıktı⁶⁴. Tercan'daki bu olayda Müslümanlardan 25 kişi öldü, 5 kişi yaralandı, Ermenilerden ise, 140 kişi öldü ve 42 kişi yaralandı⁶⁵. Tercan gibi orta ölçekli bir ilçe merkezinde bir günde 165 kişinin Ermeni terörü sebebiyle ölmesi olayların ne boyuta ulaştığını göstermesi bakımından önemlidir.

İsyan hareketleri 1896 yılında Eğin ilçesinde devam etmiştir. Bunu Elazığ Valiliğinin 24 Eylül 1896 tarihli Dâhiliye Nazırlığına çektiği telgrafta görmek mümkündür. Bu telgrafta, Eğin kazasında Ermenilerin isyan hazırlığı başlattığını ve özetle son günlerde evlerinde ve kiliselerinde toplantılar yaparak geniş katımlı bir isyan hazırlığı içinde oldukları anlaşılmıştır.

1896'daki Olaylardan önce Eğin'e İliç ve Divriği gibi çevre kazalardan Ermeniler gelerek toplanmaya başlamışlardı. Buradaki eşkıyanın başı, Kasap oğlu Manuk adlı bir Ermeni idi. Ermenilerin son günlerdeki tutum ve davranışlarından, kilise ve evlerinde yaptıkları toplantılardan yukarıda da bahsedildiği gibi bir ayaklanma çıkaracakları anlaşılmıştı. Bunun üzerine, Ermeni ve Müslümanların önde gelenleriyle kazanın çeşitli daire müdürleri hükümete çağılmış ve nasihatler verilmişti. Bu nasihatlere rağmen Ermeniler 13 Eylül 1896'da Köybaş adındaki kiliselerinde toplandılar. Kiliseden çıktıktan sonra dükkânlarını açmayıp evlerinde silahları ellerinde hazır beklemeye başladılar. Diğer bir kısmı da, kilisenin üst tarafındaki büyük taşlara çekildiler. Birden askerler üzerine ateş etmeye başlamalarıyla şehirde büyük bir karışıklık çıktı. Evlerindeki Ermenilerin de dışarı çıkmasıyla ayaklanma her tarafa yayıldı. Bu sırada olayı duyarak kasabaya gelmekte olan aşiretlerle Ermeniler arasında çatışma çıktı. Diğer taraftan,

⁵⁸ BOA., İ. HUS. 1313 Ca /20

⁵⁹ BOA., Y.A.HUS. 338/35; İ. Askeri, 1313 B/12 C. Çakaloğlu, 1999 s.302

⁶⁰ Ali Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899) İstanbul 1993. Erzurum Vilayeti Teftişi s.83-106

⁶¹ M. Hocaoğlu, 1976, s.292

⁶² H. Nazım Paşa, 1994 s. 171

⁶³ BOA., Y.A.HUS. 338/33; Y.A.HUS. 338/54. C.Çakaloğlu, 1999., s. 303

⁶⁴ M. Hocaoğlu, 1976 s.292

⁶⁵ H. Nazım Paşa, 1994, s. 171

Ermeniler tarafından büyük bir yangın çıkarıldı. Şehirdeki askeri birliklerin yanı sıra, diğer inzibat güçlerinin büyük gayretleri sonucunda olaylar ertesi gün kontrol altına alındı.

Olaylar sırasında Müslümanlardan 11 kişi öldü, 26 kişi yaralandı. Ermenilerden ise, 581 kişi öldü, 48 kişi yaralandı. Ölenler arasında eşkıya başı Manuk da bulunuyordu. Şehirdeki yangında 622 ev, 100' ün üzerinde dükkân ve Ermeni kilisesinin ahşap kısmı yandı. Ancak, asıl Eğin çarşısı askerler tarafından korunduğu için burada Ermenilerin yangın çıkarmalarına engel olundu⁶⁶. Olayların İstanbul'a iletilmesi üzerine 15 Eylül 1896 tarihinde bir Padişah iradesi çıktı. Bu iradede; Eğin'de meydana gelen heyecanın derhal yatıştırılması ve etrafa sirayetine engel olunması için lüzumu kadar askerin derhal Eğin'e sevk edilmesi, Ermenilerin her türlü şakavetlerinin önlenmesi, civardaki aşiretlerin kontrol altında tutulması hususları belirtiliyor ve IV. Ordu Komutanı Mehmed Zeki Paşa'ya mahalli redif askerlerini silah altına alma izni veriliyordu⁶⁷.

Şekip Efendinin kaymakam bulunduğu Eğin'de Ermenilerin yakıp yıktıkları sivil ve askeri kuruluşlar arasında resmi olarak kayda geçenler şunlardır:

“Çarşıbaşı: Dört Yol ağzı Camii, Sakizade han ve evleri,

Taşdibi Mahallesi: Zülfikar Ağa Camii, Yukarı Hamam,

Kömürcü Mahallesi: Hacı Osman Camii ve pek çok ev,

Sofizade Mahallesi: Telgrafhane, Belediye Binası, Mektebi İptidaiye ve pek çok ev,

Dört Yol Ağzı Mahallesi: Asa Hamamı ve bazı evler. Alemdanade Han,

Edhen Ağa Hanı, Sofizade Hanı,

Hatipoğlu Meydanı: Evliyazade hanı,

Köprübaşı: Hacibakioğlu hanı, Hatipoğlu Hanı,

*Kömür Meydanı: Gül Ağa Han, Hekimoğlu hanı.”*⁶⁸

Eğin'de meydana gelen olaylar yurt içinde ve yurt dışında geniş yankı uyandırdı. Olayları incelemek için konsoloslar harekete geçti. 4 Mayıs 1897'de İngiliz Konsolosu Eğin'de Ermeni Murahhas hanesinde misafir edilerek bölgeyi ziyaret etti⁶⁹. Bu Konsolosun verdiği rapor üzerine İngiltere Hükümeti Osmanlı Hükümetine nota verdi ise de bu notaya Meclis-i Vükela Ermeni komitalarının aylar öncesinden silahlandıkları ve halkı isyana teşvik ettiklerini içeren belgelerle gereken cevabı verdi⁷⁰.

Ermeni iftira kampanyasının bir diğer aracı tiyatrolar olmuştur. Osmanlı Devletinin hoşgörülü siyasetinden faydalanarak bağımsızlık vurgusunu ve birlikte yaşamanın mümkün olamayacağı temalarını işleyen tiyatroları hem yurt içinde hem de yurt dışında sergilemeye başladılar⁷¹. 1896-1897 yıllarında özellikle Sason ve Eğin olaylarını tasvir eden tiyatrolar yurt dışında sergilenmeye başladı. 7 Nisan 1897'de bu tiyatro ekibi Varna'dan Rusçuk'a geçtiği ve oradan da Anadolu'ya geçerek Ermenilerin yoğun olduğu yerlerde sahnelenmesi için hazırlıklar yapıldığı istihbaratı üzerine Osmanlı hükümeti vilayetlerde buna engel olmak için gerekli tedbirlerin alınmasını istedi⁷².

⁶⁶ M. Hocaoğlu, 1976, s.242-243

⁶⁷ BOA., İ DH. 1314 R – 6 C. Çakaloğlu, 1999 s.303-304

⁶⁸ E. Ö. Akçora- M. Kaya; 2014 s.1938-1939

⁶⁹ BOA., Y.MTV. 156/39

⁷⁰ BOA., M.V. 92/26

⁷¹ E. Öz Akçora- M. Kaya; 2014, s.1916

⁷² BOA., A. MTZ. (04) 43/14

1895-1896 yıllarındaki karışıklıklar sadece Erzincan'da değil Anadolu'nun hemen bütün vilayetlerine sirayet etmişti. Bu isyanlar sonucu ülke genelinde Müslüman veya Gayr-i Müslim kaç kişinin ölüp kaç kişinin yaralandığı Osmanlı Hükümeti tarafından tespit edilmiştir. Buna göre, Müslümanlardan 1.828 ölü, 1.433 yaralı, Gayr-i Müslimlerden 8.717 ölü 2.238 yaralı olmak üzere toplam 10.535 ölü 3.671 yaralı tespit edilmiştir. 1896 yılı Şubat ayı sonunda büyükelçiliklerce tutulan hesaba göre ise ölü sayısı yaklaşık olarak 40.000 kişi olarak gösterilmiştir.

Ermeni komiteleri 1895-1896 yıllarında başta vilâyet-i sitte olmak üzere Anadolu'nun hemen her yerinde ve aynı tarihlerde ayaklandılar. Erzincan ve diğer vilâyetlerde binlerce Ermeni'nin hayatını kaybedeceğini bile bile silahlı eylemlere giriştiler⁷³. Gayeleri bir dış müdahaleyi gerçekleştirmektir. Buna rağmen II. Abdülhamit'in dâhiyane siyaseti Ruslar ile İngilizleri karşı karşıya getirmiş ve Ermeni Komitecilerinin umduğu bütün yabancı müdahale imkânları kesin olarak önlenmişti⁷⁴. 1900'lardan sonra, I. Dünya Savaşına kadar II.Sason isyanı ve II. Abdülhamit'e suikast girişiminin haricinde bir olay meydana gelmedi.

Bundan sonra Erzincan'ın da dâhil olduğu yerlerde Ermeniler lehine ıslahat yapılması için baskılar yapılsa da Osmanlı Hükümeti Ermenileri bağımsızlığa götürecek bir ıslahata kesinlikle karşı idi. İşte bundan dolayı Sultan II. Abdülhamid, Alman sefirine: *“Doğu Anadolu'yu muhtariyete götürecek ıslahatı kabul etmektense ölmeyi tercih ederim”* demiştir⁷⁵.

4. SONUÇ

1876-1877 Osmanlı Rus harbine kadar Türk ve Ermeni halkları arasında ciddi bir düşmanlık yoktu, aksine millet-i sadıka olarak adlandırılan bu topluluk Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla Emperyalist devletlerin hedefi haline geldi. Osmanlı topraklarının jeopolitik durumunun ehemmiyeti, yer altı zenginliklerinin bolluğu sebebiyle Osmanlı topraklarının paylaşılma projelerinin bir an evvel hayata geçirilmesine sebep oldu. İngiltere, Fransa ve Rusya gibi emperyalist devletler Osmanlı topraklarındaki azınlıkları devlete karşı teşkilatlandırmaya hız verdiler. İşte Ermeni meselesi de başlangıçta Ermenilerin değil, Emperyalist devletlerin bir meselesi olarak karşımıza çıktı. Özellikle komiteler vasıtasıyla Ermenileri isyana hazır hale getirmeye çalıştılar. Başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki Ermeni komitelerin istediği şekilde aktif hale gelmeye başladığını görüyoruz. Konumuz sadece 1890-1900 arası Erzincan'daki olaylardan ibarettir.

Sonuç olarak, özellikle 1890 yılından itibaren yoğunlaşmaya başlayan Erzincan ve çevresindeki Ermeni Komite faaliyetlerinin silahlı mücadeleleri 1895 yılında genel bir Ermeni isyanı şekline dönüşmeye başlamıştır.. Anadolu'nun diğer yerlerinde meydana gelen olaylarda olduğu gibi, buradaki olayların da tesadüfi değil, planlı olaylar olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü hemen hemen aynı tarihlerde Anadolu'nun hemen her yerinde Ermeniler ile Müslümanlar arasında çatışmalar başlamıştı. Hiçbir yerde çoğunlukta olmayan Ermenilerin böyle olaylar tezgâhlamaktaki amaçları şüphesiz, Müslümanları galeyana getirerek çok sayıda Ermeni'nin öldürülmesi ve bunun sonucunda bir Avrupa müdahalesini sağlamaktı. Yoksa silahlı mücadele ile hiçbir sonuca varmaları beklenemezdi. Hele, Erzincan gibi bir ordu merkezinin bulunduğu bir yerde bunu gerçekleştirmeleri hemen hemen imkansızdı. Ermeni komiteleri, Müslümanları galeyana getirecek her yolu denemişlerdir. Müslüman ahalinin bu oyununa gelmemeye itina göstermelerini ve güvenlik kuvvetlerinin bütün çabalarına rağmen, olaylardan birçok kişi zarar görmüştür.

⁷³ H. Nazım Paşa, 1994, s. 100-180; M. Hocaoglu, 1976, s. 269-290

⁷⁴ Stefanos Yerasimos,; Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye II., İstanbul 1980., s. 394-395.

⁷⁵ İsmail Hami Danişmend, Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV, İstanbul 1972, s. 332.

Ermeni olayları sonucunda idama ve diğer cezalara mahkûm edilen Ermeniler için Padişah zaman zaman umumî af ilân ederek komitecileri bir daha böyle işlere kalkışmayacaklarına dair yeminler ettirip serbest bırakarak kadim Türk-Ermeni dostluğunu devam ettirmek istiyordu. Zaman zaman da Batı Devletlerinin baskısıyla Osmanlı Bankası baskınında olduğu gibi ellerini kollarını sallayarak yurt dışına gitmelerine izin veriliyordu. Yakın tarihimizdeki bazı çözüm süreci teşebbüslerine de benzetebileceğimiz bütün bu iyi niyet çabaları sadece komitelere daha fazla silahlanmak ve Ermeni halkı Müslümanlara karşı daha da düşman yapmaya vesile olacak zaman kazanmaya yönelik değerlendirmişlerdi.

Başta İngiltere ve Amerika olmak üzere Vilayet-i Sitte'nin de içinde bulunduğu coğrafyada kendilerine bağlı bir Ermeni devleti kurma ideallerinden vazgeçemediler. Özellikle 1. Dünya savaşında Rusya'yı da yanlarına alarak yüzbinlerce Ermeni'nin ölümü pahasına Anadolu'nun önemli bir kısmını Osmanlı Devleti'nden kopararak kendi emellerine hizmet edecek bir projeyi uygulamaya koydular. Anacak buna da muvaffak olamadılar. Anlaşıyor ki bu projeden hala vaz geçmiş değiller. Zira 30-40 senedir değişik ad ve örgütlerle desteklenerek devam eden terörün gerçek sebebinin kaynağını yakın tarihimize bakarak görebiliriz. Komitelerin Batı devletlerinin desteğiyle başlattıkları bu silahlı mücadeleler, yüzyıllarca devam eden, iki halkın düşmanlığından ve binlerce insanın ölümünden başka bir işe yaramamıştır.

5. KAYNAKLAR

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA) VESİKALARI

BOA., Y.PRK.ASK 45/96
 BOA., DH.MKT. 1509/111
 BOA., DH.MKT. 1512/67
 BOA.,DH.MKT. 429/77,
 BOA.,Y.PRK.UM. 35/34
 BOA., Y.PRK.ASK. 62/108
 BOA., Y.PRK. UM. 25/72
 BOA. DH.MKT.429/77 –
 BOA.,DH.MKT. 437/20
 BOA., Y. MTV. 129/70
 BOA.,Y.HUS. 338/17
 BOA.,Y. MTV. 130/37
 BOA.,Y.HUS. 338/17
 BOA., Y.A.HUS. 338/19
 BOA., Y.MTV. 130/37
 BOA., Y.HUS. 338/35
 BOA., M.V. 85/125
 BOA., İ. HUS. 1313 Ca /1
 BOA., İ. HUS. 1313 Ca /20
 BOA., Y.A.HUS. 338/35;
 BOA., İ. Askeri, 1313 B/12
 BOA., Y.A.HUS. 338/33;
 BOA.,Y.A.HUS. 338/54

BOA., İ DH. 1314 R – 6

BOA., Y.MTV. 156/39

BOA., M.V. 92/26

BOA., A. MTZ. (04) 43/14

Akçora, Ergün Öz – Kaya, Mehmet (2014) “Ermeni Komitelerinin Anadolu’da Çıkardıkları İsyancılar (1878-1905),” *Yeni Türkiye S.60 C.III Ermeni Meselesi Özel Sayısı* Ankara .

Ali Kemali, (1992). *Erzincan*, İstanbul .

Akyüz, Yahya (1997). *Türk Eğitim Tarihi*. İstanbul.

Armaoğlu, Fahir (2007). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)* İstanbul .

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), (1991) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, XXVII*, İstanbul .

Berlin Kongresi, (Yazar yok) (H.1298).Matbaayı Amire,

Biro, Nurettin (2014). “1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rıfat Paşa” *Yeni Türkiye S.60 C.III Ermeni Meselesi Özel Sayısı* Ankara .

Çakaloğlu, Cengiz (1999). “Erzincan ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890-1896)” *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi Sayı:13* Erzurum.

Danişmend, İsmail Hami (1972). *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, İstanbul .

General Mayewski, (1330). *Van Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiği*, İstanbul .

Gül, Abdulkadir -Gökçen, Salim (2010). *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebler Meselesi*, Ankara .

Gül, Abdulkadir- Başbüyük, Adem (2011). *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlıdan Cumhuriyete Erzincan Kazası)* Erzurum .

Gürün, Kamuran (1983).*Ermeni Dosyası*. Ankara .

Haydaroğlu, İlknur Polat (1990). *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara .

Hocaoğlu, Mehmet (1976). *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul .

Hüseyin Nazım Paşa,(1994) *Ermeni Olayları Tarihi. I* Ankara

Karaca, Ali, (1993)Anadolu İslahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899) İstanbul.

Karal, Enver Ziya (1983). *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara .

Karpat, Kemal H.(2003), Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri (çev.Bahar Tırnakçı) İstanbul

Kocabaşoğlu, Uygur (1989). *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, XIX. yy.'da Amerikan Misyoner Okulları*. İstanbul .

Kodaman, Bayram (1987). *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara .

Küçük, Cevdet (1991). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi,1878-1897*, İstanbul .

Mahmud Celaleddin Paşa, (1983). *Mir'ât-ı Hakikat*. Haz. İsmet Miroğlu. İstanbul .

Mazıcı, Nurşen (1987). *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökenleri. (1878–1918)* İstanbul .

Osman Nuri,(1327). *Adülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı III*, İstanbul .

Ökte, Ertuğrul Zekai (1989) *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi I*, İstanbul .

Serdar, Mehmet Törehan (2014). “Vilâyet-ı Sitte” *Yeni Türkiye Ermeni meselesi özel sayısı 62 C.III* Ankara .

Sezer, Ayten (1999). *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)*. Ankara .

Şimşir, Bilal (1986). “Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilayeti” *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri*. Sivas .

- Şişman, Adnan (2002). “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler” *Türkler*. C.14, Ankara .
- Toksoy, Ahmet (2014). “1018-1071 Yılları Arasında Selçuklu Bizans İlişkileri ve Ermeniler” *Yeni Türkiye S.60 C.I Ermeni Meselesi Özel Sayısı* Ankara .
- Tozlu, Necmettin (1991). *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara .
- Turan, Osman (1971). *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul .
- Uras, Esat (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul .
- Vahapoğlu, Hidayet (1992). *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*. İstanbul .
- Yerasimos, Stefanos (1980). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye II.*, İstanbul .